

ԺԱՆ-ՄԱՐԻ ՄԱՐՏԻՆ

Փարիզի Գիտական

Ուսումնասիրությունների

Ազգային Կենտրոնի (C.N.R.S.) -

Հոմերի Փրանսիական Դպրոցի պրոֆեսոր

**ԱՐԵՎԵԼՅԻՆԵՐԸ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԻՏԱԼԻԱՅՈՒՄ
(ՄԻՆՉ ԺԱ ԴԱՐԸ)***

Նախնական եզրակացություն. ոչ շատ առաջ մի Հայ քաջանա եկեղեցի է կառուցել Բարիում (այս շրջանում, ինչպես գրեթե ողջ Հարավային Իտալիայում, դեռևս լայնորեն տիրապետում է մասնավոր եկեղեցին): Բացի այդ, տունը Eustrati-ի հորը և հորեղբորն է վաճառել Petrosi f. Muscellica անունը կրող մի անձնավորություն, որի ազգությունը ճշտված չէ, թեպետ նրա անունը և Հայրանունը՝ Petros և Mushel կամ Mushelik, կարող են Հայկական լինել: Միաժամանակ Petrosi անվան յ վերջավորությունը թույլ է տալիս մտածել այդ անվան վրացական ձևի մասին: Նա (Eustrati-ն) ունեցել է Աննա անունով մի մայր, որը Հնարավոր է, արեելյան ծագում ունենար, սակայն ամուսնացել էր Հռոմեական անուն ունեցող ում Iemina -ի (Gemma) Հետ: Ժջրտված չէ դեռևս նաև Amatus f. Muscellii -ի ազգությունը, որի Հայրը թվում է, թե կրել է Հայկական անուն: Սակայն, ներկա դեպքում, պետք է ուշադրություն դարձնել այն Հանդամանքին, որ այս մարդը իր որդուն տվել է մաքուր լատինական անուն: Այն դեպքում, երբ Amatus -ի թոռները կրում են առօրյա, նույնիսկ ոչ քրիստոնեական, Հռոմեական անուններ: Ուրեմն Հաստատորեն կարելի է ենթադրել, որ Բարի-Ջեյլիի Հայերը, անկասկած իրենց վերաբնակեցումից քառասուն-հիսուն տարի անց, ընտրել են մշակույթը փոխելու ճանապարհը: Ընդգծենք վերջապես, որ ազգության Հիշատակումը վերապահված է միայն եկեղեցին կառուցած քաջանայի Համար:

Երրորդ վավերագիրը գրվել է Բարիում 1010 թ. հոկտեմբերին¹: Դրա Հեղինակը Archontissa f. Armodocti անունով մի կին է, որը սերում է Տարենտից և այրին է Moses f. Crista[...] անունով մի Հայ քաջանայի, որը կառուցել է արդեն Հիշատակված Ս. Գևորգ եկեղեցին: Իր Հարազատ Միլվեստրի և իր եղբայր Լեոնի (որի առկայությունը պարտադիր է լանդոբարդական իրավունքով) ejk pros w pou (ներկայությամբ), այրի երեցկինը կնքում է մի Համաձայնագիր (convenientia) իր խորթ որդի (ամուսնու առաջին ամուսնությունից ծնված) Անդրեի Հետ: Գործարքին ներկա է նաև ավագերեց Madelmus-ը (քանի որ խոսքը քաջանայի ժառանգության մասին է): Այս Համաձայնագրով վերջ է դրվում Հովսեփ քաջանայի ունեցվածքի քառորդ մասի շուրջ ծայր առած մի վեճի, որով պետք է վերադարձվեր քաջանայի այրուն mordencaph-ի ("Morgengabe" = Հարսանիքի առավոտյան Հարսնացուին մատուցած փեսացուի նվեր-Ա.Բ.) իրավունքը, որը քաջանան տվել էր իր կնոջը

* Այնպես, «էջմիածին» ամսագիր թիվ 5:

¹ Նույն տեղում, № 11.

«Ըստ Լանգոբարդների իրավունքի», բացի այդ խոսք է գնում նաև 12 սու ափ գումարի չուրջ. որը Archontissa -ն ստացել էր իր ամուսնուց տասնյոթ տարի առաջ, և որը նրա խորթ որդին ետ էր պահանջում, չնայած այրին պատրաստ էր, ըստ secundum legem Langobardorum -ի, Հաստատել գործարքի օրինականությունը: Ըստ կնքված պայմանագրի, այրին նրան վերադարձնում է 12 սու պարտքը այն պայմանով, որ վերջինս իրեն թողնի ոչ միայն իր ամուսնու թողած և «Morgengabe» անունը ստացած ունեցվածքի քառորդ մասը, այլ նաև իր հարազատ մոր՝ Մովսեսի առաջին կնոջ քառորդ բաժինը: Այնուհետև թվարկվում է մահացած քահանայի ունեցվածքը. Բարիի Ս. Գևորգ եկեղեցու մոտ՝ մի կտոր հող palearium (Հյուղա՝կ) ու, որը Archontissa -ն բնորոշում է իբրև ecclesia nostra (մեր եկեղեցի-Ա.Բ.), ինչպես նաև Amatus f. Musceli -ի թոռների ինչքը. խաղողի այգի իր հնձանով, ձիթապտղի այգի և ուրիշ այլ ունեցվածքներ, որոնց մեջ Զեյլիում գտնվող մի curtil, վեճի առարկա է նաև Ս. Գևորգի եկեղեցին, մի շինություն, որը մոտ է խաղողի այգիներին: Վեճների շարքում հիշատակվում է նաև ոմն Amatus, որը ստորագրել է հունարեն:

Այս վավերագրի ամենակարևոր արժանիքն այն է, որ հստակ կապ է հաստատում Բարիի և Զեյլիի միջև: Վավերագիրը Հատկապես ապացուցում է, որ Հայ քահանա Մովսեսը, Ս. Գևորգ եկեղեցու (որի քառորդ մասն անցել է իր այրուն) Հիմնադիրը և սեփականատերը, ըստ Բարիում տիրապետող լանգոբարդական իրավունքի, Հաջորդաբար ամուսնացել է երկու կանանց (երկրորդը Տարենտից է) Հետ: Ընթերցելով վերջին երկու վավերագրերը, այն տպավորությունն ենք ստանում, որ Զեյլիի և Բարիի փոքրիկ Հայկական գաղութը այնքան աննշան էր, որ գրեթե կես դար Հետո չէր կարողացել պահպանել սեփական ինքնությունը, Հատկապես ամուսնությունների ճանապարհով ձուլվել էր լանգոբարդ բնակչության մեջ, քանի որ սկսել էր օգտագործել նրանց լեզուն, կիրառել իրավունքը և սեփականել նրանց անձնանունները: Հավանաբար նրանք պահել էին իրենց եկեղեցական ծեսը, բայց մենք դրանում վստահ չենք, քանի որ չգիտենք, թե ո՞վ էր պաշտոնավարում քահանա (իրեն որոշակիորեն Հայ կոչող) Մովսեսի Հիմնած եկեղեցում: Անկասկած այս եկեղեցին շարունակում էր գործել, անշուշտ այն է 1210 թ. անվանվում Armenis Ա. Գևորգ²: Նման անվանակոչումն արդյո՞ք կարելի է բացատրել միայն Հատուկ ծեսի պահպանումով, կամ միայն եկեղեցու ծագմամբ: Զիշտ է, դեռևս 1045 թ. Հանդիպում ենք Armenus որակված մի սեփականատիրոջ: Իսկ Բարիում ԺԲ դարի սկզբին Նիկեփորի կողմից Ս. Նիկողայոսի մասունքների տեղափոխումը ոգեկոչում է երկու հրաշք, որոնք կապ ունեն քաղաքի և շրջակայքի Հայերի Հետ³:

Ավելի պակաս ստույգ է միաբնակներին, գուցե Հայերին, վերաբերող Հավանական ակնարկը, որ գտնում ենք Վիլհելմ Գուիլյաու Geste de Robert Guiscard երկի Միջայել Դոկեանոսի Միցիլիա կատարած ռազմարշավի (1048) մասին պատմող

² G.B. Nitto de Rossi et F. Nitto, *La pergamene del Duomo di Bari (952-1264)*, Bari, 1897, վերահրատ. Trani, 1964 (*Codice diplomatico Barese*, I), n° 77.

³ F. Nitto, *La traslazione delle reliquie di S. Nicola, ab's Japigia*, n.s. 8, 1937, էջ 295-411, Հատկապես էջ 350 և 351.

կարճ հատվածում⁴: Վարանման տեղ է տալիս Թորենցայի (Համայնք Պոտենցա մարզում) տարածք Հանդիսացող Բասիլիկատում Ս. Մարիամ Armenis-ի մասին տեղեկությունը. մի հեռավոր շրջան, ուր Հայերի ներկայությունը երբեք չի վկայվել: Հակոբ Տրիկարիկո կոմսի օգնությամբ ԺԳ դարի սկզբում Հարստանալով, այս եկեղեցին որպես patronus և gubernator ուներ դատավոր Demeirius-ին: Ա. Մարիամի եկեղեցին 1209 թ. սկզբում նվիրվել է Մոնտեվերջինայի լատին վանքին, որի մասին էլ վկայություն է պահպանել արխիվներում⁵: Այս շարքում պետք է նաև հիշատակել Տարենտի Ս. Անդրե de Armenis-ի ԺԴ դարի եկեղեցին և, ավելի ուշ վկայված, Ս. Մարիա de Armenis եկեղեցին՝ Մատերայի «Sasso Caveoso»-ի Հյուսիս արևմուտքում⁶:

Մյուս կողմից, ինչպես հունական, այնպես էլ Հայկական օնոմաստիկան իրենց հետքն են թողել Պուլիխայում Ժ դարի վերջին և ԺԱ դարի առաջին կեսին Հանդիպում ենք Garzianitus – Charzianiti անվանը⁷, 1033 թ. Բարիում գրված մի վավերագիր մեզ հիշեցնում է Petrus sutor⁸ f. Sambati մասին⁸: Վերջապես Criconus անվանաձևը, որը կարծես թե վկայված է 976 թվականից, ԺԲ դարում շարունակում է օգտագործվել⁹: Անձնանվանադրման (onomastique) նման պրակտիկա, ինչպես արդեն տեսանք, վկայված է Բարի-Չելլիի փոքրիկ Հայկական դաղուկթում: Դրանք, ամենայն հավանականությամբ, արտահայտում են Հայերի մշակութային ազդեցությունը, ինչպես որ մեզ հասած մյուս անունները կրկնում են արևելքի Հույների անվանադրման ավանդները: Սակայն թե՛ մեկը, թե՛ մյուսները Հանդես են գալիս տեղական, բավական բազմերանգ ժառանգության կողքին¹⁰: Նմանօրինակ մշակութային կապեր նկատել են Հելլենիստոս Սալենտոյում, ուր Ժ-ԺԱ դարերում վկայված է Arsakes, իսկ ԺԲ դարում Kourkouas և Ashot անձնանունները¹¹:

Անցնենք մի առանձին Հարցի քննարկման, որը վերաբերում է Հարավային Իտալիայում բյուզանդական տիրապետության անկումից հետո ընկած ժամանակաշրջանին, սակայն ընդգծենք, որ խոսքը վերաբերում է մի տարածաշրջանի, որը բյուզանդական չի եղել: 1080 թ. Գրիգոր է Պապը նամակ է

⁴ Guillaume de Pouille, *La geste de Robert Guiscard*, éd. M. Mathieu, Palerme, 1961 (*Istituto Siciliano di Studi bizantini e neoellenici. Testi e Monumenti. Testi*, 4), I, v. 334-339; տե՛ս p. 117 n. 2 և p. 271.

⁵ G. Mongelli, *Abbazia di Montevergine. Regesto delle pergamene, II (1200-1249)*, Rome, 1957 (*Pubblicazioni degli Archivi di Stato*, 27), n° 1171 և 1181. J.-M. Martin, *Le Goleto et Montevergine en Pouille et en Basilicate*, տե՛ս *Atti del secondo Convegno internazionale La società meridionale nelle pergamene di Montevergine: I Normanni chiamano gli Svevi* (Montevergine, 1987), Montevergine, 1989, էջ 101-128, Հատկապես՝ էջ 119.

⁶ C. D. Fonseca, *Tra gli Armeni*, տե՛ս վերևում, ծան. 17, էջ 186-187:

⁷ G. Coniglio, *Le pergamene di Conversano. II (901-1265)*, Bari, 1995 (*Codice diplomatico Pugliese*, XX), n° 20 (969). Nitti, *Le pergamene*, տե՛ս վերևում, ծան. 21, n° 27 (1039).

* [Sutor լատիներեն տերմինը նշանակում է կոշիկար – Ա.Բ.]:

⁸ Nitti, *Le pergamene*, տե՛ս վերևում, ծան. 21, n° 22.

⁹ Martin, *La Pouille*, տե՛ս վերևում, ծան. 7, էջ 519, ծան. 189.

¹⁰ Martin, *Antroponymie et onomastique*, տե՛ս վերևում, ծան. 5, էջ 697.

¹¹ A. Jakob, *Vaste en Terre d'Otrante et ses inscriptions*, տե՛ս *Aevum*, 71, 1997, էջ 243-271, Հատկապես էջ 252.

ստացել մի «Հայ արքեպիսկոպոսից», որին նույնացնում են Գրիգոր Բ՝ Վկայասերի հետ, որը 1065 թ. կաթողիկոսարանի վերահաստատումից հետո (մինչ այդ բյուզանդական իշխանությունները խոչընդոտում էին նրա գործունեությունը) նստում էր կապադովկյան Սեբաստիայում¹²: Հուլիանոսն երեցի բերած կաթողիկոսի նամակը չի պահպանվել, բայց մի կողմից պահպանվել է Պապի պատասխանը (որը գտնվում է իր թղթակցին լատինական ձեռքի մի շարք ավանդույթներին հետևելու համար), մյուս կողմից՝ Պապի գրած նամակը Բենեդեկտի արքեպիսկոպոսին մի խնդրանքի առիթով, որը կաթողիկոսի անունից ներկայացրել էր Հուլիանոսն երեցը¹³: Կաթողիկոսն իրականում իր թղթատարի (որը Պապին ուղղափառ է թվում) միջոցով տեղեկացրել է, որ Հայերի մեջ գլուխ բարձրացրած մի Հերձվանդո գտնվում է այժմ լատինների միջավայրում. նրան անվանում են Macharus և որ նա բնակվում է Ֆրիջիանոյում (համայնք Ավելինո մարզում): Պապը նաև գրում է Բենեդեկտի արքեպիսկոպոս Ռոֆերդին (1076-1107), քանի որ նրան էր ենթարկվում Ֆրիջիանոյի եպիսկոպոսը, պատասխանատվության կանչել այդ մարդուն իրեն ենթակա եպիսկոպոսների և Մոնտե Կասինոյի վանահոր հետ միասին (որն այն ժամանակ Desiderius-ն էր): Պապը պահանջում է, որ նրան (Macharus-ին - Ա.Բ.) արգելեն օրոտ (լատինական) կրել և աղքատներին չբաժանեն այն դրամը, որը նա ձեռք է բերել անազնիվ ճանապարհով: Ընդհանուր եզրակացության հանգելու համար, այս վկայություններին անկասկած քիչ բան է ճշտվում: Ամեն դեպքում դրանք ցույց են տալիս, որ բացի Պապի և կաթողիկոսի միջև հաստատված ուղղակի փոխհարաբերություններից, նաև կային մարդիկ, որոնք շարունակում էին ճանապարհորդել Հայկական Հողերի և Հարավային Իտալիայի միջև:

Իրոք, բյուզանդական տիրապետության անկումով, Արևելյան Միջերկրականի հետ կապերը չդադարեցին. օրինակ՝ Հայտնի է Բարիի նավազնացների առևտրական արշավը դեպի Անտիոք, որից վերադառնալիս Լիկիայի Միոս¹⁴ քաղաքից Հափշտակվեցին Սուրբ Նիկողայոսի մասունքները: Մանավանդ ժԲ և ժԳ դարերում, Պուլիխան (Հատկապես Բուինդիսին և Բաուխտան) և Սիցիլիան Հենակետ են ծառայում արևելք եկած կրոնավոր ֆրանկների համար: Ավելացնենք, որ ժԲ դարի վերջում Սիցիլիայի Թագավոր Հենրիխ 2 կայսրը տեսականորեն գերական էր կիպրոսի և Փոքր Հայաստանի Թագավորության¹⁵, որը հաստատուն կապեր ուներ, և ոչ միշտ բարեկամական, Իտալիայի նորմանների կողմից հիմնված Անտիոքի իշխանության հետ, որը, սակայն, թվում է, թե սերտ հարաբերություններ չէր պահպանում Սիցիլիայի Թագավորության հետ: Գիտենք նաև, որ 1272 թ.

* Ժ-Մ.Մարտինը սխալմամբ կաթողիկոսին անվանում է Գրիգոր Գ - Ա.Բ.

¹² Dedeyan, *Les Arménians*, տե՛ս վերևում, ծան. 25, էջ 91.

¹³ *Das Register Gregors VII.*, éd. E.Caspar, 3e éd., Berlin-Dublin-Zürich, 1967, 2 vol. (MGH, *Epistolae selectae in usum scholarium*, II, 1-2), VIII, 1 & VII, 28.

¹⁴ Գտնվում է Փոքր Ասիայի արևմուտքում - Ա.Բ.

¹⁵ [Հեղինակը, ինչպես և ղեկավարված է արևմտափրոպական պատմագրական ավանդույթում, Կիլիկյան Հայաստանի պետությունը (1080-1375 թթ.) անվանում է Փոքր Հայաստան, ինչը հաճախ է նաև միջնադարյան փրոպագանդական պատմագրությանը - Ա.Բ.]

Թագավորությունում կային մի խումբ Հայեր, որոնց առաջնորդն էր Հովհաննես Եպիսկոպոսը¹⁴:

Վերադառնալու մեր խնդրին և Համակողմանիորեն քննարկենք Նեապոլի դեպքը: Թվում է, թե Հենց ԺԶ դարում է, որ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի գանգը Նարդոյից տեղափոխվեց Նեապոլ, ուր այն դրվեց մի վանքում, որն այնուհետև անվանվեց S.Gregorio Armeno (կամ S.Liguorio՝ Գրիգորի անվան Նեապոլիտանական ձևը)¹⁵: Ամեն դեպքում, այս սուրբը շատ ավելի Հին ժամանակներից է պաշտամունքի առարկա եղել Նեապոլում: Նա երիցս Հիշատակվում է Թ դարի Նեապոլիտանական մարմարե օրացույցում, ուր Հիշատակված են Նաև Հոփսոսիմն և Գայանն կույսերը: Իրոք, այս Հուշարձանի վրա սեպտեմբերի 28-ի տակ կարդում ենք. PA(ssio) S(anctarum) Ripsimi (et) GAINI (այսպես), սեպտեմբերի 30-ի տակ՝ S(ancti) GREGOR(ii) EP(iscop)I DE ARMENI(a), դեկտեմբերի 2-ի տակ՝ P(assio) GREGORI DE ARME(nia)¹⁶:

Նեապոլիտանական օրացույցում Հայերի այս քառապատիկ ներկայության վերաբերյալ Հայր Պետրոսը մի երկար Հոդված է նվիրել¹⁷: Առաջին Հերթին Նա մատնանշում է, որ Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը ԺԶ դարից առաջ, Արևմուտքում վկայված է միայն Նեապոլում և ընդգծում, որ Նեապոլյան վկայությունը ավելի ուշ չէ, քան այդ անվան մուտքը Կոստանդնուպոլսի եկեղեցու պաշտոնական բնագրեր: Տոնի ամսաթվի երկատուժը Նա բացատրում է երկու Հաստատուն Համարժեքների տարբերությամբ՝ Հայկական և Հռոմեական օրացույցների Հաջորդական ընդունման փաստով. մեկը չրջանառության մեջ է դրվել շուրջ 500 թ., իսկ մյուսը՝ Ը դարի կեսերին: Այս վերջինը, որը տոնը դնում է սեպտեմբերի 30-ին, պաշտոնապես ընդունվել է Կոստանդնուպոլսի եկեղեցու կողմից, իսկ մյուսը (դեկտեմբերի 2-3) ենթադրում են, որ Հաստատել է քաղաքում [Նեապոլում - Ա.Բ.] բնակվող Հայկական գաղութը՝ պահպանելով Հին ավանդույթը:

[Հայերի - Ա.Բ.] նման ներկայություն անհավանական է. Հայտնի է էկզարքական Իտալիայում 639-ից մոտ 700-ական թթ. numerus Arminiorum - ի (ճիշտն ասած, արդեն բավական լատինականացված) ներկայությունը, բացի դրանից 565 թ. Ալեքսեյայում կամ 591 թ. Ռավենայում անվանապես Հիշատակվում են մի շարք Հայեր (օրինակ՝ կոմս և տրիբուն Յիտասը)¹⁸, եթե անդամ չխոսենք 685 թ. Սիցիլիայի ինքնակոչ Mizézius (Մժեժ - Ա.Բ.) մասին¹⁹: Այնուամենայնիվ,

¹⁴ Կավայի (Cava) Ս. Երրորդություն տրբայության արխիվ, LVI, 75.

¹⁵ Gregorio Illuminatore, տե՛ս Bibliotheca Sanctorum (P.Abenian).

¹⁶ H. Delehaye, *Hagiographie napolitaine*, տե՛ս *Anal.Boll.*, 57, 1939, p. 64. Հմմտ. D.Mallardo, *Il calendario marnoreo di Napoli*, Rome, 1947 (*Biblioteca "Ephemerides Liturgicae"*, 18).

¹⁷ P.Peeters, *S.Grégoire l'Illuminateur dans le calendrier lapidaire de Naples*, տե՛ս *Anal. Boll.*, 60, 1942, p. 91 - 130. Հմմտ. Ե. Ալկինեան, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի տոները Նեապոլսի մարմարեայ աւանդույթին վրայ, տե՛ս Ե. Ալկինեան, Մատենագրական Հետազոտություններ, Հտ. Ե, Վիեննա 1953, էջ 21-45 - Ա.Բ.:

¹⁸ T.S.Brown, *Gentlemen and Officers. Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy, A.D. 554-800*, Rome(British School), 1984, p. 61-62, 66, 75, 85, 90, 104.

¹⁹ Peeters, S.Grégoire, տե՛ս վերևում, Ծան. 46, էջ 128:

Նեապոլում Հայկական որևէ գաղութի ուղղակի վկայություն չունենք, թեպես մինչև ժ դարը արխիվներում պահպանվել են բազմաթիվ վավերագրեր:

Ինչ վերաբերում է վանքին, ապա այնտեղ ավելի ուշ ենք հանդիպում Ս. Գրիգոր Լուսավորչի վկայությանը, մենաստանը վավերագրերում վկայված է 921 թվականից, ըստ որոնց այն նվիրված է եղել Ս. Սեբաստիանին և Գրիգորին: ԺԱ դարի սկզբում նրան են միացրել Փրկչի և Ս. Պանտալեոնի Հարեան վանքը և վերջապես վերանվանել՝ Ս. Փրկչի, Սրբեր Պանտալեոնի, Սեբաստիանի և Գրիգոր «Maior»-ի վանք: Ամեն դեպքում, վանքը բնակեցված է եղել տեղական բարձրագույն ազնվականությունից Հավաքագրված բենեդիկտյան կուլյսերով, որոնք ապրել են Ս. Բենեդիկտոսի վանական կանոնադրությամբ: Սակայն Գրիգորը, որն արդեն Հիշատակվում է վանքի Հիմնադրման օրվանից, ինչպես կտեսնենք, արդեն ժԱ դարում նույնացվում էր Հայազգի սրբի Հետ:

Այս սրբի միակ լատիներեն վարքը²⁰, կարծում ենք, մեզ է ավանդվել Վատիկանի գրադարանի Barber. Lat. 583 հոգևի ձեռագրով (էջ 21r-41v): Այն իրենից ներկայացնում է մի վարքագրական մատյան, գրված ուշ բենեդիկտեանով (անկասկած ժ Գ դարում), որից ընկած են մի շարք թերթեր (ի Հարկն ոչ Գրիգորի վարքից), և որն ավարտվում է վերջում ազգ պարունակող մի տետրով: Արդեն ցույց է տրվել²¹, որ այդ մատյանի պարզ ընդօրինակությունն է Նեապոլի ազգային գրադարանի VIII B 8 ձեռագիրը: Հռոմի ձեռագիրն իր այսօրվա վիճակով մեծ չափի (448 x 312 մմ) կաշեկազմ մատյան է, որը պարունակում է մադաղաթյա 56 թերթ (Համարակալված՝ 4-59), որոնցից ամեն մեկի դիմացի (recto) ու ետևի (verso) երեսներին (գրչով գծված) 27 տող ունեցող երկայուն դաշտ է: Այստեղ Հաջորդաբար գտնում ենք²² (յուրաքանչյուր բնագիր սկսվում է Համեստ վերնագրով), Եփսոսատիոսի և իր ընկերների վկայաբանությունը, որը Հունարենից թարգմանել է Guarimpotus - ը²³, Նեապոլի եպիսկոպոս Աթանաս A-ի (876 - 898) խնդրանքով (BHL 2778, վերջում՝ Ս. Անդրեի տոնին նվիրված քարոզ), Գրիգորի վկայաբանությունը, որին կանգրադառնալով Հետագայում, այնուհետև Ս. Բարբարայի վկայաբանությունը (BHL 913), Ս. Նիկողայոսի վարքը, որի Հեղինակն է Նեապոլիտանական սարկավազ Հովհաննեսը (գրված՝ վերոհիշյալ Աթանաս եպիսկոպոսի խնդրանքով, տե՛ս BHL 6104-6106, 6150-6156, 6160, 6161, 6163-6165) և Ս. Ամբրուասի վարքը (BHL 377), որից մնացել է միայն նախաբանը: Նեապոլում պահպանվող մասում պահպանվել են մասնավորապես Ս. Euplus-ի

* [Գրիգոր «Maior»-ը կարող էր լատինական աշխարհում նույնացվել նաև Գրիգոր Մեծ Պապի (590-604) պաշտամունքի Հետ - Ա.Բ.]

²⁰ AA. SS., Sept. VIII, p. 402-413 (BHL 3664).

²¹ V. Brown, *Boccaccio in Naples: the Beneventan liturgical palimpsest of the Laurentian autographs (mss. 29.8 and 33.31)*, տե՛ս *Italia Medioevale e Umanistica*, 34, 1991, p. 41-126, Հատկապես՝ p. 70 n.59. Նույնի, *A second new list of Beneventan manuscripts (III)*, տե՛ս *Mediaeval Studies*, 56, 1994, p. 299-350, Հատկապես՝ p. 348.

²² տե՛ս Poncelet, *Catalogus codicum hagiographicorum Latinorum Bibliothecae Vaticanae*, Bruxelles, 1910 (*Subsidia Hagiographica*, 11), p. 458.

²³ Տե՛ս P. Devos, *L'œuvre de Guarimpotus, hagiographe napolitain*, *Anal. Boll.*, 76, 1958, p. 151-187, Հատկապես՝ p. 153-157.

Հրաշագործությունները²⁴: Անկասկած է, որ միասին ընդօրինակված այս բնագրերի Հեղինակները նեապոլցիներ են, որոնց Loew-ը²⁵ նեապոլիտանական ծագում է վերագրում՝ Հիմնվելով նեապոլում պահպանված պարզ ձեռագրի վրա, ինչը մեզ այնքան էլ ակնհայտ չի թվում, սակայն Հագիվ թե դա այս խնդրում կարևորություն ունենա:

Գրիգորի վկայաբանությունը սկսվում է մուտքով²⁶, ուր անանուն Հեղինակը բացատրում է, որ ինքը բարեհնչուն է դարձրել «անհասկանալի և պարզ» ոճով գրված մի Հին բնագիր: Այդ ֆորժը նա կատարել է Gayla վանամոր խնդրանքով, որը կառավարում էր նեապոլ քաղաքի Ս. Գրիգորի կանանց մենաստանը²⁷: Այժմ Հայտնի է, որ Gayla կամ Gallegrima վանամայրը ղեկավարել է վանքը 1150-1159 թթ. (նախորդ վանամայրը վկայված է 1139 թ., իսկ Հաջորդը՝ 1173 թ.²⁸: Ուրեմն, Հենց 1150-ական թթ. նեապոլի կարելի է վերագրել Ս. Գրիգոր Լուսավորչի լատիներեն վկայաբանության բնագիրը: Վերևում բերված մուտքից (ծան. 56) Հայտնի է դառնում, որ արդեն այս դարաշրջանում, կամ նույնիսկ ավելի վաղ, նեապոլի խնդրո առարկա վանքը նվիրված է եղել Հայագրի սուրբ Gregorius maior-ին: Մինչ այդ, նեապոլում շրջանառության մեջ է եղել վարքի նախորդ տարբերակը, որը, ինչպես կարելի է ենթադրել, թարգմանված է եղել Հունարենից և ունեցել է, Հավանաբար, անհասկանալի և ծանր ոճ, ինչն էլ լավ թարգմանության Հատկանիշ է: Թվում է, թե այն չի կարելի վերագրել Թ. դարի նեապոլյան մեծ թարգմանիչներից որևէ մեկին, որոնց երկերը կարիք չունեին նորոգման և ժ.Գ դարում կրկին ընդօրինակվել են: Ինչ էլ որ լինի, Գրիգորի պաշտամունքը նեապոլում ստուգապես ավանդված է մի կողմից Թ. դարում, մյուս կողմից՝ ԺԱ դարում, և կարելի է տրամաբանորեն կապ տեսնել այս երկու դարաշրջանների միջև: Այնուհանդերձ քիչ Հավանական է Հայկական (բացարձակորեն չհիշատակվող) գաղութի առկայությունը ԺԱ դարի նեապոլում. Հարկ է Հիշեցնել, որ Ս. Գրիգորին նվիրված վանքը Հայկական էր միայն անունով, և որ ԺԱ դարում խմբագրված վկայաբանությունը Հիմնված էր լատներեն բնագրի վրա: Այդ իսկ պատճառով Հարց է, թե արդյոք այնտեղ ավելի վաղ կա՞ր նման գաղութ, ինչպես ենթադրում է Հայր Պետերսը: Դա անհնար չէ, սակայն վկայված չէ: Ավելի շուտ պետք է ենթադրել, որ Ս. Գրիգորի պաշտամունքը նեապոլ է անցել

²⁴ St'a A.Vuolo, *I Libri miracolorum tra religiosità e politica* (Napoli. sec. IX - XI), Naples, 1990 (Parva hagiographica, 1) (չեմ ոգտվել):

²⁵ E.A.Loew, *The Beneventan Script. A History of the South Italian Minuscule*², par V.Brown, Rome, 1980, 2 vol. (Sussidi Erudiri, 33-34), I, p. 73.

²⁶ Cod. Barber. Lat. 583, f.21 r: Incipit prologus sancti Gregorii Arminensis episcopi et martyris.

²⁷ Նույն տեղում, f 22': Hoc mecum considerance et super talento mihi ad duplicandum credito permiscens, passione[m] sancti Gregorii Armenensis, quem olim satis in occulto et rusticano stilo fuerat exarata, tum ipsius sancti, tum precibus et suggestione domne Gaye venerabilis abbatisse que intra Parthenopensem urbem monasterium puellarum Dei suo nomini dedicatum religiose et sapientissime regit, verbis orationibus aggredior decorare, ut et pie postulationi videar satisfacere, et apud Deum martiris interuentu misericordie locum merear in venire.

²⁸ St'a Հատկապես R.Pilone, *Le pergamene di San Gregorio Armeno* (1141-1198), Salerno, 1966, n° 4,5,9,11.

Կոստանդնուպոլսից (մարմարյա օրացույցը պահաս Հին է. քան ենթադրում է Հայր Պետերսը), և որ Գրիգոր Լուսավորիչը Նեապոլում Հարգանքի է արժանացել իբրև Տիեզերական Եկեղեցու սուրբ, միևնույն լուսապսակով, ինչ մյուս արևելյան սրբերը:

Ինչ վերաբերում է Նարգոյի կաթողիկեին, որը պահպանել է Գրիգորի ձեռքը²⁹, իսկ Հետագայում ձեռք է բերել Նրա գլուխը, ապա պետք է նշել, որ այդ մասունքները բերվել են բավական ուշ. իրոք, այդ կաթողիկեն եղել է մի սովորական բենեդիկտյան վանք, որը Հիմնադրվել է ԺԱ գարում մի նորման կոմսի կողմից և նվիրվել Աստվածամորը: ԺԱ դարի վերջում այն հակադրվել է Գալիպոլիի Հունական եպիսկոպոսությանը, որը Պուլիայում միակն էր³⁰: Ինչպես 1387-1401 թթ., այնպես էլ, կրկին, 1413 թ. վանքը դարձել է եպիսկոպոսական Աթոռ³¹: Ակնհայտ է, որ նրա սկզբնավորության մեջ որևէ արևելյան բան չկա, ավելի շուտ՝ ընդհակառակը:

Վերջում ավելացնենք, որ, ըստ մեր տեսակետի, պետք է մեծ կարևորություն տալ Գահետի 937-1050 թթ. վավերագրերում առկա Armenia տեղանվանը³², որով ճշտվում է մի ջրաղացի տեղագրություն: Այս շրջանում կարելի է գտնել նաև Կիրիկիա տեղանուն, սակայն դրա սկզբնական ձևը Հավանաբար Cedicia-ն (տեղական նշանակության յուրահատուկ տեղանուն)³³ է: Համենայն դեպս, ըստ մեր իմացածի, այս դոտում չի արժանագրված Հայերի ներկայության որևէ դեպք:

Սահմանափակվելով խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի սահմաններում, այս Հազվագյուտ վկայություններից կարող ենք կատարել որոշ եզրակացություններ: Այսպես, Բյուզանդիայի սահմաններում, երբ կայսրությունը փոքրում էր մի կողմից ընդարձակել իր տարածքը Իտալիայում, իսկ մյուս կողմից՝ Հաստատվել Փոքր Ասիայում, Հավաքելով Հայերին Կապադովկիայում, որոշ Հայկական ընտանիքներ Հավանաբար դադլթել են Բարիի շրջան: Այդ դադլթի անշանությունը անակնկալ չէ, եթե ընդունում ենք, որ Իտալո-Հունական բնակչության մեծ մասը Իտալիայում և Սիցիլիայում է Հաստատվել դեռևս անտիկ դարաշրջանում: Դրանից Հանգում ենք այն մտքին, որ բնակչության տեղափոխության միտումները կենտրոնի կամ կայսրության արևելքի ու Բյուզանդիային պատկանող Հարավային Իտալիայի միջև շատ թույլ էին: Այլ բան է դիավաժային ներկայությունը. պաշտոնյաների մեջ Հնարավոր էին Հայկական ծագում ունեցող որոշ բյուզանդական ազնվականներ, որոնք բավական վաղ էին Հեղինացել:

Միակ փոքրիկ Հայկական դադլթը, որի մասին կարելի է խոսել, եղել է Բարի-Չելլիում: Այս տարածք գալով, Հավանաբար 960-970-ական թթ., Հայերն այնպես են ձուլվել թվաքանակով իրենց դերակշռող լատիներադներին Հետ, որ նրանցից շատերը գրեթե կես դարի ընթացքում կորցրել են սեփական լեզուն և օրենքները: Նրանք Հավանաբար ավելի երկար են պահպանել իրենց ծիսական

²⁹ [Արդյո՞ք Ժ.-Մ.Մարտինը Նկատի ունի Լուսավորչի այդ - Ա.Ա.]

³⁰ Martin, *La Pouille*, տե՛ս վերևում, ծան. 7, էջ 581.

³¹ P.P.Kehr, *Regesta pontificum Romanorum. Italia pontificia. IX. Samnium-Apulia-Lucania*, par W.Holtzmann, Berlin, 1962, էջ 414.

³² *Codex diplomaticus Cajetanus*, I, Monte-Casin, 1887, վերահրատ. Նույնությամբ 1969 (*Tabularium Casinense*, I), n° 40(937), 132(1016), 162(1032), 190(1050).

³³ Նույն տեղում, n°52(954), 61(962), 110(1004).

ինքնատիպությունը: Այս էմիգրանտները, ինչպես և անկասկած մյուսները, որոնց հետքերը չեն պահպանվել, կրել են մշակութային ազդեցություն, որն արտահայտվում է Հայկական ծագման անունների (սահմանափակ) տարածմամբ: Նման մի էվոլյուցիա նկատվել է ԺԱ դարի սկզբում Գարգանոյում հաստատված սլավոնների համայնքում, որոնք, ի տարբերություն Հայերի, առավելություն են ունեցել տնօրինելու մի փոքրիկ տարածք, սակայն չեն պահպանել որևէ ծիսական ինքնատիպություն³⁴:

Չնայած Թ-ԺԱ դարերում Պուլիան մտնում էր կայսրության մեջ, սակայն իր անցյալով կապված էր արևմուտքի հետ: Ազգային ինքնագիտակցությունը (որը չի բացառում նաև որոշ կայսերական Հայրենասիրություն) այստեղ ուժեղ էր. երկիրը դրավված էր Լանգոթարգների կողմից: Միաժամանակ, եկվորներին ազգային փոքրամասնություն անվանելով, հետևում է, թե որոշակիորեն գիտենք, որ այս վերջինները սեփական տարածք չունեին և տիրապետող ժողովրդի կողմից ձուլման էին դատապարտված: Այսպես, Հայերի սերունդների մեծ մասը Ժ դարից սկսած բավական որոշակիորեն լանգոթարգ է դարձել: Այլ երևույթ է Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքի ավելի վաղ մուտքը Նեապոլ, որը թվում է, կարող ենք գիտել ավելի լայն կոտնտեքստում՝ բազմաթիվ արևելյան սրբերի նեապոլիտանական Հարգանքում: Ամեն դեպքում, այս շրջանակներում կարելի է բացատրել Վատիկանի ձեռագրի գոյությունը, որը պահպանել է սրբի լատիներեն վարքը:

Ֆրանսերենից թարգմանեց
պատմական գիտությունների
դոկտոր Ազատ Բոգոյանը

³⁴ Martin, *La Pouille*, տե՛ս վերևում, ծան. 7, p. 504-509.